

Atf İçin: Bayramoğlu Z, Ağızan K, Ağızan S, 2021. Kamu Desteklerinin Tarımsal Ürün Piyasalarına Bozucu Etkisi. İğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 11(4): 3184-3194.

To Cite: Bayramoğlu Z, Ağızan K, Ağızan S, 2021. Dissolving Effect of Public Support on Agricultural Product Markets. İğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 11(4): 3184-3194.

Kamu Desteklerinin Tarımsal Ürün Piyasalarına Bozucu Etkisi

Zeki BAYRAMOĞLU¹, Kemalettin AĞIZAN^{2*}, Süheyla AĞIZAN³

ÖZET: Tarım sektöründeki uzun dönemli dalgalanmalar kamu desteklemeleriyle düzenlenmeye çalışılmış olup bu desteklemelerin uzun dönem etkileri göz ardı edildiğinden dolayı toplum ve ekonomi üzerinde bozucu etkileri olmuştur. Nitekim son 30 yılda kamu tarafından verilen bitkisel ve hayvansal üretim desteklerinin artarak devam etmesine rağmen tarım sektöründe gıda güvenliğinin, üretim planlamasının, işletmelerin rekabet gücünün, sürdürülebilirlik seviyesinin ve verim düzeyinin istenilen seviyede olmadığı en önemli tartışma konusudur. Arzı yetersiz olan ürün üzerinde dolaylı etkileri düşünülmeden verilen kısa dönemli destek politikaları birçok ürünün piyasa dengesini olumsuz etkilediği gibi aynı zamanda istihdama, kalkınmaya, doğal kaynaklara, çevreye ve sosyal gelişime de olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle çalışmanın temel amacı tarımsal desteklerin ürün piyasaları üzerindeki etkisinin araştırılarak tarımsal üretimi ve piyasaları yönlendirici bir faktör olarak destekleme politikaların sektörel ve bölgesel olarak oluşturulmasına yönelik öneriler hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fiyat Dalgalanmaları, Tarımsal Desteklemeler, Piyasalar

Dissolving Effect of Public Support on Agricultural Product Markets

ABSTRACT: Long-term fluctuations in the agricultural sector have been tried to be regulated by public subsidies, and since the long-term effects of these supports are ignored, they have had distorting effects on society and the economy. As a matter of fact, it is the most important debate that food safety, production planning, competitiveness of enterprises, sustainability level and productivity level in the agricultural sector are not at the desired level, even though the plant and animal production supports given by the public continue to increase in the last 30 years. Short-term support policies, which are given without considering the indirect effects on the product with insufficient supply, affect the market balance of many products negatively, as well as negatively affect employment, development, natural resources, environment, and social development. For this reason, the main purpose of the study is to investigate the effect of agricultural supports on product markets and to make recommendations for the formation of sectoral and regional support policies as a guiding factor for agricultural production and markets.

Keywords: Price Fluctuations, Agricultural Supports, Markets

¹Zeki BAYRAMOĞLU ([Orcid ID: 0000-0003-3258-3848](https://orcid.org/0000-0003-3258-3848)), Selçuk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Konya, Türkiye

²Kemalettin AĞIZAN ([Orcid ID: 0000-0002-2340-2614](https://orcid.org/0000-0002-2340-2614)), Selçuk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Konya, Türkiye

³Süheyla AĞIZAN ([Orcid ID: 0000-0002-9210-1671](https://orcid.org/0000-0002-9210-1671)), Selçuk Üniversitesi, Çumra Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Organik Tarım İşletmeciliği Bölümü, Konya, Türkiye

*Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Kemalettin AĞIZAN, e-mail: agizankemalettin@gmail.com

GİRİŞ

Tarım sektörü karlılığı düşük ancak ekonomi içerisinde önemi büyük bir sektördür. Nitekim insan beslenmesindeki gıdaların hammaddesini üretmesi, birçok tarım dışı sektörün pazarı olması ve hammadde sağlaması ile barındırdığı nüfusa sağladığı istihdam bu önemin bileşenleridir. Tarım sektörünün bu önemi tüm dünya ülkeleri tarafından bilinmekte olup, en önemli politika başlıklarını oluşturmaktadır. Bütün ülkeler barındırdıkları nüfusun beslenmesi açısından gıda güvencesini sağlamak amacıyla tarım politikalarını yönlendirmektedirler. İkinci bir amaç sektörün ülke ekonomisinin bir parçası olması dolayısı ile vereceği ekonomik katkıları artırmaktır. Ancak tarım sektöründeki yüksek risk ve belirsizlikler arz ve talep oluşumundaki dalgalanmalara neden olurken bu riskler genellikle iklimsel, ekonomik, teknik, politik, sosyal ve doğal risklerden oluşmaktadır. Bu riskler sektörde faaliyet gösteren üretici kararını etkilemekte ve ürün bazında arz dengesini bozmaktadır. Bununla birlikte fiyat değişimleri ve tüketici alışkanlıklarındaki değişimler de talebi değiştirmektedir.

Tarımsal üretimde fiyat oluşumu ile üretim kararı arasında zaman farkı bulunmaktadır. Nitekim fiyat hasat zamanı oluşmakta olup, üretim kararından sonra belirlenmektedir. Üretim kararı üretici açısından telafisiz olup, özellikle hasattan sonra fiyat oluşumunda talep tek belirleyici faktördür. Bu durum yıllar itibari ile üretim alanındaki değişmeye bağlı olarak üretim miktarının dalgalanmasına neden olmaktadır. Elbette dengesiz ürün arzı, tarım piyasalarını da olumsuz etkilemektedir. Beklenmedik yüksek fiyatlarla tüketici veya düşük fiyatlarla üretici karşı karşıya kalmaktadır. Uzun dönemli dalgalanmalarda bazı üreticilerin söz konusu ürünlerin üretiminden çekilmesi uzun dönemli arz eksikliği ve beraberinde et üretiminde olduğu gibi ithalatın başlamasına sebep olmaktadır.

Tarım sektöründeki uzun dönemli bu dalgalanmalar kamu politikaları ile düzenlenmeye çalışılmaktadır. Bu düzenlemeler uzun dönemde olası etkileri öngörülmediği durumlarda diğer ürünlerin piyasası üzerinde bozucu etkiler yapabilmektedir. Nitekim son 30 yılda kamu tarafından verilen bitkisel ve hayvansal üretim desteklerinin artarak devam etmesine rağmen tarım sektöründe gıda bölüşümünün, üretim planlamasının, işletmelerin rekabet gücünün, sürdürülebilirlik seviyesinin ve verim düzeyinin istenilen seviyede olmadığı en önemli tartışma konusudur. Arzı yetersiz olan ürün üzerinde yan etkileri düşünülmeden verilen kısa dönemli kamu destekleri birçok ürünün piyasa dengesini olumsuz etkilemektedir. Bunun en önemli sebebi tarım arazilerinin ekilebilir son sınırına ulaşılmış olması ve hayvan varlığındaki nitelik değişimidir.

Bu kapsamda çalışmada tarımsal desteklerin ürün piyasaları üzerindeki etkisi tartışılmıştır. Nitekim tarımsal desteklemeler ile ilgili bugüne kadar özellikle desteklemelerin kırsal kalkınmaya (Kandemir, 2011), tarımsal üretime (Songur, 2015; Ağırbaş ve ark., 2017; Yıldız, 2017; Yılmaz ve Çobanoğlu, 2017), sektöre (Şaşmaz ve Öznur, 2019) ve üretici refahına (Hennessy, 1998; Allanson, 2006; Demirdöğen ve ark., 2016) etkisi gibi konuların yanı sıra üreticilerin bakış açılarını (Erdal ve ark., 2013) ve tarımsal desteklemelerin gelişimini (Sema Ezgi ve ark., 2020) inceleyen çalışmalar da yapılmıştır. Fakat görüleceği üzere tarımsal desteklemelerin çok boyutlu etkisini ölçen çalışma yapılmamıştır. Bu çalışma ile tarımsal desteklemelerin gelişimi incelenmiş, piyasalar üzerindeki etkisi tartışılmış ve desteklemelerin kısa/orta/uzun dönemli hedeflere ulaşmak ve sürdürülebilirliğin sağlanması için öneriler geliştirilmiştir.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Üretim Faaliyetlerinde Girdi-Fiyat Paritesi

Türkiye’de 2000’li yıllardan sonra mısır ve yağlık bitkilerde açığı kapatmak için bu ürünlere destek verilmiş ve hayvansal üretime yönelik destekler artırılmıştır. Arz açığı olan ürünlerin artması ile başta tahıl grubu olmak üzere baklagiller, yumru ve kök bitkilerinin ekim alanları daralmıştır (Çizelge

1). Hayvancılık destekleri ile yüksek verimli kültür hayvanlarının toplam hayvan popülasyonu içerisindeki oranı artmıştır. Yerli hayvanlar mera ve diğer alanlarda beslenme kabiliyetine sahip olup, üretime dayalı kaba ve kesif yem tüketimi düşüktür. Yüksek kültür ırkı hayvanların popülasyonunun desteklere bağlı olarak artması sonucunda nitelik ve nicelik açısından kaba yem açığı oluşmuştur. Nitekim bu durum kaba yem üretiminin desteklenmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu dönemden sonra başta yem bitkileri olmak üzere kaba yem ihtiyacını karşılamak amacıyla üretim yapılmaya başlanmıştır (Çizelge 1). Tekrar meraların ıslahı gündeme gelmiş ancak meralarımızın kültür ırkı hayvanları besleme potansiyeli düşük olmasından dolayı kaba yem üretiminin en doğru seçenek olduğu belirlenmiştir. Kültür ırkı hayvanların ve buna bağlı kaba yem üretiminin destek planlaması yapılmış, ancak yerli hayvanların beslenme alışkanlıklarının başta İç Anadolu Bölgesi olmak üzere Türkiye ekolojisine ve ekonomisine daha uygun olacağı planlanmamış ve bunun yerine yüksek verimli kültür hayvanları ithal edilerek çoğaltılmıştır. Ekolojiye uygun beslenme potansiyeli olan yerli ırkların ıslahı gündeme gelmemiştir. Ayrıca başta et arzına yönelik küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine gereken önem verilmemiştir. Nitekim küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin düşük kapasiteli meralarda beslenme potansiyelinin daha yüksek olduğu bilinmektedir.

Uygulanan bu destekleme politikalarının satın alma gücüne olan etkisini incelediğimizde de benzer sonuçlar görülmekte olup politikaların istenilen sonuçları beraberinde getirmediği görülmektedir. Nitekim Çizelge 2’de tarımsal üretimde en önemli iki girdi olan gübre ve mazot fiyatları ile ürün fiyatları arasındaki değişimin incelenmesi çiftçinin satın alma gücünü değerlendirmek için önemlidir.

Çizelge 1. Ürün gruplarının toplam ekim alanı içerisindeki dağılımı (%)

Yıllar	Tahıllar	Narenciye	Lif Bitkileri	Meyve	Yağlı bitkiler	Bakliyat	Y. ve Kök Bitkiler	Şeker Bitkileri	Sert Kabuklular	Sebzeler
1990	63.28	0.33	2.99	5.66	9.71	10.53	0.89	1.75	2.15	2.72
1991	64.52	0.34	2.79	5.89	8.87	9.98	0.93	1.86	2.06	2.76
1992	64.18	0.35	3.00	6.00	9.20	9.58	0.91	1.85	2.05	2.87
1993	65.27	0.41	2.65	6.01	8.71	9.17	0.89	1.96	2.13	2.81
1994	65.23	0.42	2.71	6.21	8.88	8.72	0.88	1.88	2.15	2.91
1995	63.63	0.44	3.52	6.20	9.73	8.62	0.93	1.45	2.23	3.25
1996	63.91	0.44	3.44	6.08	9.34	8.62	0.97	1.92	2.20	3.08
1997	63.98	0.45	3.35	6.01	9.67	8.08	0.98	2.16	2.23	3.09
1998	64.04	0.45	3.49	6.05	9.77	7.56	0.93	2.31	2.23	3.16
1999	64.27	0.47	3.36	6.17	9.82	7.33	1.03	1.94	2.29	3.33
2000	65.00	0.49	3.13	6.37	9.17	7.21	0.97	1.95	2.35	3.36
2001	64.88	0.50	3.28	6.29	9.25	7.43	0.95	1.70	2.37	3.35
2002	64.49	0.49	3.39	6.25	9.62	7.45	0.93	1.74	2.38	3.26
2003	64.49	0.53	3.08	6.50	9.71	7.28	0.94	1.52	2.56	3.39
2004	65.99	0.53	3.07	6.35	9.34	6.34	0.86	1.51	2.66	3.36
2005	66.75	0.53	2.63	6.43	9.05	6.16	0.74	1.62	2.71	3.38
2006	64.98	0.56	2.95	6.64	10.03	6.24	0.80	1.62	2.82	3.38
2007	64.26	0.59	2.81	6.92	10.27	6.05	0.81	1.58	3.25	3.46
2008	63.25	0.64	2.78	7.40	11.03	5.17	0.84	1.80	3.35	3.74
2009	64.99	0.63	2.28	7.17	10.60	4.91	0.79	1.76	3.30	3.57
2010	64.34	0.63	2.57	7.12	11.17	4.80	0.75	1.76	3.33	3.52
2011	63.82	0.65	2.92	7.24	11.68	4.36	0.77	1.58	3.38	3.60
2012	63.07	0.70	2.73	7.63	11.54	4.78	0.96	1.16	3.57	3.85
2013	63.49	0.70	2.49	7.56	11.49	4.89	0.69	1.61	3.35	3.72
2014	63.60	0.72	2.57	7.62	11.80	4.34	0.71	1.58	3.40	3.67
2015	63.72	0.73	2.37	7.60	11.99	4.04	0.84	1.50	3.46	3.76
2016	61.95	0.74	2.27	7.50	11.96	4.07	0.79	1.76	5.05	3.92
2017	60.32	0.76	2.73	7.41	12.49	4.50	0.78	1.84	5.13	4.04
2018	58.53	0.77	2.79	7.34	12.53	4.94	0.73	1.57	6.88	3.92
2019	57.95	0.94	2.58	7.47	12.59	5.08	0.76	1.67	6.94	4.03

Kaynak: TÜİK (2019)

Çizelge 2. Yıllara göre seçilmiş ürünlerin girdi-fiyat pariteleri

		2002	2005	2010	2015	2016	2017	2018	D. Oranı
Mısır	Fiyat/Gübre	1.18	0.98	0.85	0.70	0.77	0.80	0.70	-40.65
	Fiyat/Mazot	0.23	0.18	0.16	0.17	0.17	0.16	0.15	-36.67
Zeytin	Fiyat/Gübre	5.60	6.10	4.66	3.35	4.36	4.20	4.01	-28.44
	Fiyat/Mazot	1.09	1.11	0.86	0.82	0.98	0.83	0.83	-23.64
Kuru soğan	Fiyat/Gübre	1.18	0.98	1.61	0.71	0.88	0.60	0.78	-33.99
	Fiyat/Mazot	0.23	0.18	0.30	0.17	0.20	0.12	0.16	-29.56
Patates	Fiyat/Gübre	1.25	1.06	1.13	1.20	0.74	0.77	0.85	-31.42
	Fiyat/Mazot	0.24	0.19	0.21	0.29	0.17	0.15	0.18	-26.83
Çeltik	Fiyat/Gübre	2.63	2.04	2.12	1.81	1.77	2.07	1.98	-24.88
	Fiyat/Mazot	0.51	0.37	0.39	0.44	0.40	0.41	0.41	-19.85
Şekerpancarı	Fiyat/Gübre	0.36	0.28	0.21	0.17	0.22	0.21	0.18	-51.79
	Fiyat/Mazot	0.07	0.05	0.04	0.04	0.05	0.04	0.04	-48.56
Ayçiçeği çekirdeği	Fiyat/Gübre	2.00	2.49	2.78	2.06	2.44	2.58	2.27	13.51
	Fiyat/Mazot	0.39	0.45	0.51	0.50	0.55	0.51	0.47	21.12
Çay	Fiyat/Gübre	1.50	1.45	1.61	1.67	2.05	2.15	1.93	28.50
	Fiyat/Mazot	0.29	0.26	0.30	0.41	0.46	0.42	0.40	37.11
Domates	Fiyat/Gübre	1.33	1.20	1.81	1.14	1.78	1.17	1.25	-5.88
	Fiyat/Mazot	0.26	0.22	0.33	0.28	0.40	0.23	0.26	0.42
Buğday	Fiyat/Gübre	1.16	1.01	0.96	0.82	0.93	0.95	0.80	-31.02
	Fiyat/Mazot	0.22	0.18	0.18	0.20	0.21	0.19	0.17	-26.40

Kaynak: Yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Çizelge 2’de yıllara göre üreticilerin gübre ve mazot girdisine karşı satın alma gücünü belirlemek için fiyat-girdi pariteleri hesaplanmıştır. Buna göre Mısır başta olmak üzere Zeytin, Kuru Soğan, Patates, Çeltik, Şekerpancarı, Domates ve Buğdayda 2002-2018 yılları arasında gübre alımında çiftçilerin satın alma güçlerinin zayıfladığı görülmektedir. Çiftçinin satın alma gücünün arttığı ürünler ise ayçiçeği ve çay olarak belirlenmiştir. Fiyat-mazot paritesinde de benzer sonuçlar görülmekte olup mazot alımında satın alma gücü en çok düşen ürün ise şekerpancarı olmuştur. Görüldüğü üzere girdi fiyatları ile ürün fiyatları arasındaki fiyat düzeyi farkını gösteren girdi-fiyat paritesi ürünlere göre farklılık göstermekte ve dolayısıyla da bölgeler arası gelir farklılaşmasına neden olmaktadır. Bu durum beraberinde göç gibi sosyolojik olayları getirirken, aynı zamanda tarımsal ürün arzında da dalgalanmalara neden olmaktadır.

Tarım Ürünleri Fiyatlarının Enflasyon Üzerine Etkisi

Bugün kaba ve kesif yem maliyetlerine bağlı olarak süt ve et sığırcılığı üretim maliyetleri artmış ve hayvansal ürün piyasalarında maliyet kaynaklı fiyat artışı yaşanmıştır. Artan maliyet, fiyatları yukarı yönlü baskılamış ve enflasyona sebep olmuştur. Merkez bankası enflasyonun makroekonomik dengeyi bozduğu gerekçesi ile başta et ve süt fiyatları olmak üzere birçok tarımsal ürüne müdahale etmiştir.

Fiyatların baskılanması üretici karını azaltmakla birlikte düşük kâr marjı ve yüksek yatırım maliyetleri ile üretici üretim kararı almakta zorlanmaktadır. Bu durum Türkiye tarım sektörü açısından kalıcı ve telafisi zor sonuçlara sebep olacağı düşünülmektedir. Nitekim hayvansal ürünlerde fiyat dalgalanması süt ineklerinin kesime gitmesine sebep olmuştur. Süt ineğinin kesime gitmesi etin kaynağı olan besi materyallerinin de azalmasına neden olmuş, orta ve uzun dönemde et arz açığı oluşmuştur. Et fiyatlarının yüksek ve süt fiyatlarının düşük olması bu süreci hızlandırmıştır.

Gerek bitkisel ve gerekse hayvansal üretimde birçok üründe piyasa dengesi bozulmuş ve oluşan fiyatlar ya tüketici refahını ya da üretici karını olumsuz etkilemiştir. Yaklaşık 20 milyon nüfusu barındıran tarım sektöründeki ekonomik dalgalanmalar kırdan kente göçü beraberinde getirmiş ve süreçte artarak devam edeceği düşünülmektedir. Tarımsal gelirden bu risk ve belirsizlikler sonucu oluşan dalgalanmalar üreticilerin sektörden gelecek beklentisini de olumsuz etkilemektedir. Kırsal alan sorunu olarak görülen tarımsal ürünlerin fiyat dalgalanması göç ile tüm ülkenin sosyal sorunu haline gelirken sektörler arası girdi ve ürün alışverişi nedeniyle de ülkesel ekonomik problem haline gelmiştir. Nihayetinde süreç gıda güvenliği açısından daha büyük sorunlara sebep olmaktadır. Üretimden çekilen küçük ölçekli işletmeler üretim maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Nitekim Türkiye’de tarım işletmelerinin önemli bir bölümü küçük ölçekli olup bu durumun tarım piyasaları ve gıda güvenliği

açısından olumlu ve olumsuz değerlendirilebilecek yönleri vardır. Küçük ölçekli işletmelerin rekabet gücü düşük ve kaynak kullanım etkisizliklerine bağlı olarak maliyetleri yüksektir. Ancak küçük ölçekli işletmeler sosyo-ekonomik yapıda olup, işletmenin karı ile sosyal yapının sürdürülebilirliği ön plandadır. Üretimde cari masraflar dikkate alınarak maliyet hesapları yapılmaktadır. Bu durum işletmelerin üretime devam etmesinde en büyük etkidir. Maliyet hesaplarında aile işgücü ücretleri, işletme içi girdi kullanımı, amortismanlar, faizler vs. masraflar dikkate alınmamaktadır. Böylece fiyatlar üzerindeki piyasa baskısı işletmelerin bu yapısı ile hafifletilmekte ve üretimde sürdürülebilirlik sağlanmaktadır.

Türkiye’de Tarım İşletmelerinin Yapısal Özellikleri

Türkiye tarım işletmelerinin yapısal özelliklerini gösteren arazi kullanımı ve işletme ölçekleri Çizelge 3’te gösterilmiştir. Buna göre Türkiye’de Tarım ve Orman Bakanlığının kayıtlarına göre 2018 yılında 2.2 milyon tarımsal işletme vardır. Bu işletmelerin %10.8’i 0-5 dekar araziye sahip olup, bu işletmeler toplam arazinin %0.3’ünü işlemektedir. Ayrıca 6-10 dekar arası araziye sahip işletmelerin oranı %11.70 ve 11-15 dekar arası araziye sahip işletmelerin oranı ise %16.7 olarak hesaplanmıştır. Buna göre işletmelerin %39.7’sini 15 dekardan küçük araziye sahip olmasına rağmen bu işletmelerin işledikleri arazi toplam arazinin sadece %3.8’ini oluşturmaktadır.

Çizelge 3. Türkiye tarım işletmelerinin işletme ölçeklerine arazi kullanım dağılımı

Dekar	İşletme Sayısı	Dağılımı (%)	Arazi Miktarı (ha)	Dağılımı (%)	Kümülatif Arazi Varlığı
0-5	237 600.00	10.8	60 251.02	0.3	0.3
6-10	257 400.00	11.7	160 669.38	0.8	1.1
11-15	367 400.00	16.7	542 259.14	2.7	3.8
20-49	569 800.00	25.9	2 148 952.90	10.7	14.5
50-99	343 200.00	15.6	2 932 216.11	14.6	29.1
100-199	244 200.00	11.1	3 775 730.34	18.8	47.9
200-499	136 400.00	6.2	4 920 499.64	24.5	72.4
500-999	28 600.00	1.3	2 490 375.33	12.4	84.8
1000+	15 400.00	0.7	3 052 718.14	15.2	100
Toplam	2 200 000.00	100	20 083 672.00		100

Kaynak: TÜİK (2016)

Çizelge 4’te Türkiye tarım işletmelerinin işletme büyüklükleri ile işledikleri arazi arasındaki ilişkiler gösterilmiştir. Buna göre Türkiye tarım işletmelerinin %65.1’i 50 dekar altında üretim yaparken bu işletmelerin işledikleri alan toplam arazinin %14.5’ini oluşturmaktadır. Bu grupta yer alan işletmelerin işletme başına arazi varlığı ise 20.33 dekar olarak belirlenmiştir. Ayrıca tarım işletmelerinin %80.7’si 100 dekar altında üretim yaparken toplam arazinin %29.1’ini işlemektedirler. 100 dekar altında üretim yapan bu işletmelerin işletme başına arazi varlığı ise 32.93 dekar olarak hesaplanmıştır. Tarım ve Orman Bakanlığı verilerine göre Türkiye tarım işletmelerinin ortalama arazi varlığı 91.29 dekar olarak hesaplanmıştır.

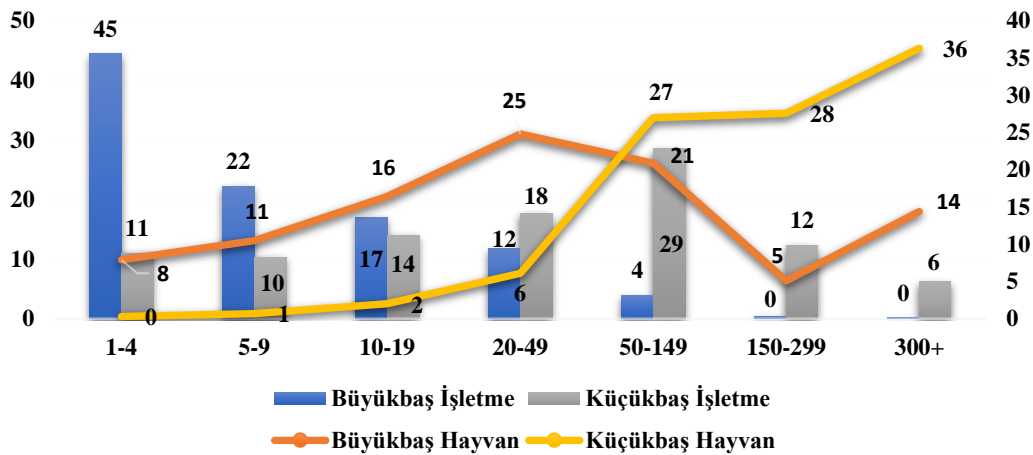
Çizelge 4’te tarım işletmelerinin yapısal özellikleri farklı bir perspektifte de gösterilmiştir. Buna göre Türkiye’de faaliyet gösteren tarım işletmelerinin %34.9’u 50 dekar üzerinde üretim yaparken bu işletmeler toplam arazinin ise %85.50’sini işlemektedirler. Buna göre Türkiye’de 50 dekar üzerinde faaliyet gösteren tarım işletmelerinin işletme başına düşen arazi varlığı 223.65 dekar olarak belirlenmiştir. Ayrıca işletmelerin %19.3’ü toplam arazinin %70.9’unu işlemekte olup 100 dekar üzerinde işletmelerin işletme başına düşen arazi varlığı 335.36 dekar olarak tespit edilmiştir. İşletme başına arazi varlığı işletme büyüklükleri arttıkça yükseldiği görülmekte olup buna göre Türkiye’de temel sorunun arazi ölçeğinden ziyade işletme ölçeği olduğu görülmektedir.

Çizelge 4. Türkiye tarım işletmelerinde işletme başına arazi varlığı (da)

İşletme Büyüklükleri	İşletme Sayısı	Dağılımı (%)	Arazi Miktarı (ha)	Dağılımı (%)	İşletme Başına Arazi Varlığı (da)
< 50	1 432 200.00	65.1	2 912 132.44	14.5	20.33
<100	1 775 400.00	80.7	5 844 348.55	29.1	32.92
<200	2 019 600.00	91.8	9 620 078.89	47.9	47.63
<500	2 156 000.00	98	14 540 578.53	72.4	67.44
<1000	2 184 600.00	99.3	17 030 953.86	84.8	77.96
Toplam	2 200 000.00	100	20 083 672.00	100	91.29
> 50	767 800.00	34.9	17 171 539.56	85.5	223.65
>100	424 600.00	19.3	14 239 323.45	70.9	335.36
>200	180 400.00	8.2	10 463 593.11	52.1	580.02
>500	44 000.00	2	5 543 093.47	27.6	1.259.79
>1000	15 400.00	0.7	3 052 718.14	15.2	1.982.28

Kaynak: TÜİK (2016)

Türkiye tarım işletmelerinin büyükbaş hayvan varlığı incelendiğinde ise tarım işletmelerinin % 44.5'i 5 baştan aşağı, % 66.7'si 10 baş, % 83.7'si 20 baş, % 95.5'i 50 baş ve % 99.4'ü 150 baş ve daha aşağı hayvan varlığına sahip işletmeler olduğu söylenebilir. Küçükbaş hayvan varlığına göre yapılan sınıflandırmada ise işletmelerin % 53'ü 50 baştan aşağı hayvan varlığına sahipken, % 66.7'i 20 baş, % 81.5'i 150 baş ve % 93.83'ü 300 baştan aşağı hayvan varlığına sahiptirler (Şekil 1).

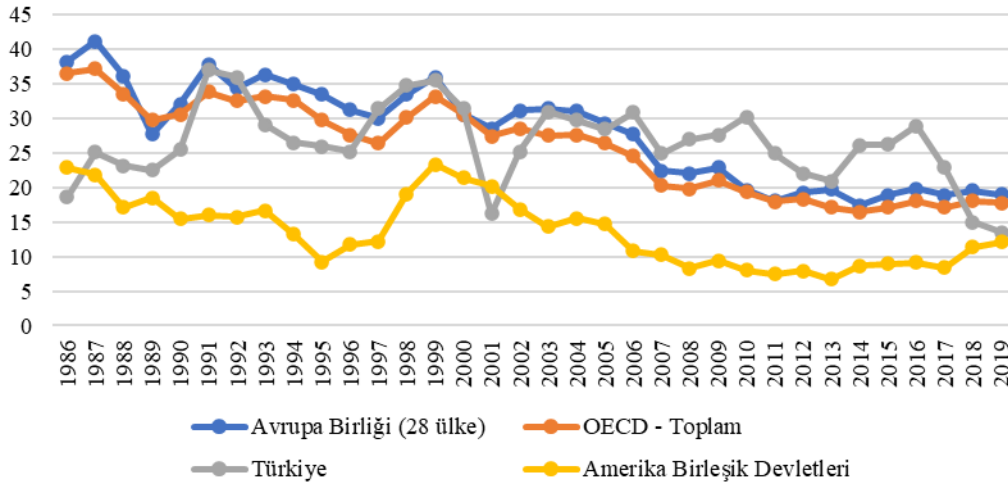
Şekil 1. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanı olan işletmelerin işletme büyüklüğüne göre işletme ve hayvan varlığı dağılımı (TÜİK, 2016)

Türkiye tarım işletmeleri bu yapısı ile evrensel tarımsal işletme sınıflandırmasına göre küçük ölçekli aile işletme sınıfında yer almaktadır. Dünya genelinde 580 milyon tarım işletmesi var olup, bunun 500 milyonu küçük ölçekli aile işletmesi olarak farklı sınıflandırma yöntemlerine göre adlandırılmaktadır (Keskin ve ark., 2017; Yener, 2017). Aile işletmeleri toplam işletmelerin %85'ini oluşturmaktadır. Bu oransal çoğunluğun tarım piyasalarındaki davranışlarının tarım ürünleri piyasaları üzerindeki etkileri tartışılmazdır. Bu nedenle küçük ölçekli tarım işletmelerinin olumsuz piyasa şartlarındaki direncinin gıda güvenliği ve tarımsal ürün piyasalarına bağlı makroekonomik dengenin sağlanması adına korunması ve desteklenmesi önemlidir.

Tarımsal Desteklemeler

Türkiye'de tarımsal desteklemeler çiftlik gelirin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. OECD rakamlarına göre Türkiye'de tarımsal desteklemeler 1986 yılında toplam brüt çiftlik gelirin %18.6'sını oluştururken bu tarihten sonra 1991 yılında tarımsal desteklemelerin brüt çiftlik gelir içerisindeki payı ilk defa çiftlik gelirlerinin %37'sini oluşturmuş ve bu tarihten sonra genel olarak azalma eğilimi göstermiştir (Anonim, 2020a). Özellikle 2001 ekonomik kriziyle tarımsal desteklemeler gelirin

%16.2'sini oluştururken bu tarihten sonra desteklemelerin gelir içerisindeki oranında bir artış yaşanmıştır. Fakat 2016 yılından sonra tarımsal desteklemelerin gelir içerisindeki payı giderek azalma göstermiştir.

Şekil 2. Türkiye, AB, OECD ve ABD'de tarımsal desteklemelerin gelişimi (Anonim, 2020a)

Çizelge 5 ve Çizelge 6'da ise Türkiye'de 2006-2020 yılları arasında verilen gruplar itibariyle desteklemeler verilmiştir. Buna göre 2006 yılında merkez bütçesinden 4.784 milyon TL tarımsal amaçlı desteklemeler için pay ayrılmıştır. Bu dönem içerisinde en yüksek destekleme ödemesi ürün destekleme ve diğer tarımsal amaçlı transferlere aittir. Bu dönemden sonra verilen desteklemeler gruplar itibariyle verilmeye başlanmış ve en yüksek ödemeyi doğrudan gelir desteği oluşturmuştur. Yıllar içerisinde (2006-2020) tarımsal desteklemelerde önemli gelişmeler yaşanmış ve %358,90 oranında bir artış ile tarımsal desteklemeler 21.954 milyon TL'ye ulaşmıştır. Gruplar itibariyle de yüksek artışlar görülmüş olup örneğin mazot desteğinde %504, gübre desteğinde %143 ve süt desteğinde %761 oranında artışlar yaşanmıştır. Ürün bazlı destekleme artışları incelendiğinde ise buğdayda %337, çeltikte %682, yağlık ayçiçeğinde %196, kütlük pamukta %186, yem bitkilerinde %99 ve çayda %104 oranında bir artış görülmüştür. Görüldüğü üzere desteklemeler nicelik açısından artmasına rağmen nitelik açısından istenilen seviyede olmaması ve verilen desteklemelerin piyasa üzerinde nasıl bir etki oluşturduğuna dair bilgilerin olmaması bu alanda yapılacak her çalışmayı özgün kılmaktadır.

Çizelge 5. Türkiye'de tarımsal desteklemelerin gruplara göre gelişimi (2006-2020) (%)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Tarımsal Amaçlı Transferler	4.8	5.6	5.8	4.5	5.8	7	7.6	8.7	9.2	10	11.5	12.7	14.6	17	22
Doğrudan Gelir Desteği	0	29.5	19.6	0	0	0	0.1	0	0	0	0.2	0.1	0.1	0.1	0
Ürün Destekleme Ödemeleri	27.1	0.1	0	0	0.1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hayvancılık Desteği	13.2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mazot Desteği Ödemeleri	0	8.7	8.5	10.4	8.8	7.4	7.9	7	7.1	7	6.3	5.5	13	14.1	13.2
Gübre Desteği Ödemeleri	0	6.2	6.1	13.3	10.7	8.9	9.4	8.3	8.5	8.3	7.6	6.3	3.8	3.3	3.8
Kütlü Pamuk Desteği Ödemeleri	0	14.7	13	13.3	9.2	10.6	10.6	9.4	12.4	12	12.5	12.8	9.8	13.9	10.6
Yağlık Ayçiçek Desteği	0	3.7	3.5	4.2	3.4	3.6	3.3	3.8	1.7	3.6	3.4	4.2	4.7	3.9	2.8
Soya Fasulyesi Desteği	0	0.2	0.2	0.1	0.1	0.3	0.3	0.4	0.3	0.3	0.3	0.5	0.4	0.4	0.4
Kanola Desteği Ödemeleri	0	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2
Dane Mısır Desteği Ödemeleri	0	4.3	2.8	0.4	2.6	3.4	3.2	0	1.1	2.1	2	1.1	1	0.6	0.5
Zeytinyağı Desteği Ödemeleri	0	0	0	0.2	0.3	0.4	0.4	0.5	0.6	0.6	0.7	0.8	0.7	0.6	0.1
Aspir Desteği Ödemeleri	0	0	0	0	0	0.1	0.1	0.1	0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1
Çay Desteği Ödemeleri	0	1.6	1.8	2.5	2	2.1	2.1	2	1.6	1.5	1.5	1.3	1.2	1.1	0.8
Buğday Desteği Ödemeleri	0	5.4	9	17.9	14.2	12.8	8.1	11.5	8.3	4.7	5.9	6.9	4.7	4.7	6
Çeltik Desteği Ödemeleri	0	0.2	0.3	1.4	0.7	0.9	1.1	0.4	0.7	0.6	0.2	0.6	0.5	0.4	0.4
Diğer Hububat Desteği	0	2.3	1.1	3.1	2.2	1.1	1.8	1.1	1.1	1	0.3	1.3	1.1	0.3	1.6
Yem Bitkileri Desteği	0	7.1	8.8	11.2	4.6	3.4	3.7	3.6	3.5	3.5	3	3.4	3.5	5.1	3.6
Süt Desteği Ödemeleri	0	2.9	5.3	4	6	6.5	5.8	6.7	5.8	6.7	5.3	5.1	4.2	4.4	6.4
Buzağı Desteği Ödemeleri	0	0.5	1	0	0.7	0.7	1	0.9	1	1.1	1	10.6	9.6	8.9	15.9
Arıcılık ve Bal Desteği	0	0.4	0.2	0.2	0.3	0.4	0.5	0.5	0.5	0.6	0.6	0.6	0.5	0.5	0.6
Hastalıklardan Arı İşletme Desteği	0	0.1	0.1	0	0.1	0.1	0.4	0.6	0.6	0.4	0.5	0.5	0.6	0.4	0.5
Aşı Desteği Ödemeleri	0	0	0.1	0	0.1	0.4	0.4	0.1	0.1	0	0.1	0.1	0.1	0	0

Çizelge 6. Türkiye'de tarımsal desteklemelerin gruplara göre gelişimi (2006-2020) (%) - devamı

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Su Ürünleri Desteği Ödemeleri	0	0.4	1.1	1.8	1.9	2.1	2.3	1.9	1.7	1.2	0.8	0.6	0.4	0.4	0.4
Islah Amaçlı Küçükbaş Hayvan Yetiştirici Birlik. Desteği	0	0.1	0.5	1.6	1.6	2.4	3.7	4.1	4.6	4.6	4.9	4.7	4.4	3.8	4.7
Hayvan Gen Kaynakları Desteği	0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.5	0.7	0.8	0.8	0.8	0.7	0.8	0.9	0.8	0.5
Büyükbaş Hayvan Hastalıkları Tazminatı Desteği Ödemeleri	0	0.2	0.2	0.3	0.3	0.3	0.4	0.8	0.8	0.8	0.7	0.7	0.7	1	1.4
ÇATAK Desteği	0	0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.4	0.5	0.6	0.8	1.2	1.3	1	1	0.7
Kırsal Kalkınma Destekleme	0	1.4	1.9	5.5	5.2	3.6	2.7	3.5	3.4	3	4.4	1.8	4.6	2.5	1.9
Bitkisel Ürün Sigortası Desteği	0	0.3	0.5	0.6	0.9	2	2.2	1.9	2.4	3.7	4.3	4.8	5.5	4.9	5.3
Süt Sığırcı Sigortası Desteği	0	0.3	0.2	0.3	0.2	1.1	1.1	1.2	1.2	1.2	1.4	1.3	1.2	1.1	1
Sera Sigortası Desteği	0	0.1	0.1	0.2	0.1	0.1	0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
K. Hayvanları Sigortası Desteği	0	0	0.1	0.1	0.1	0	0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Hasar Fazlası Desteği Ödemeleri	0	0	0	0	0.2	0.1	0	0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0	0
Diğer Tarım Sigortası Destek	0	0	0	0.1	0.1	0	0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Patates Sigili Desteği Ödemeleri	0	0.4	0.4	0.2	0.1	0	0	0.2	0	0	0.1	0	0	0	0
Çay Budama Tazminatı Desteği	0	0.8	0.8	1.3	1	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	1.2	1.1	1.1	1.2	1.2
Çay Budama Masrafları	0	0.2	0.2	0.1	0.3	0.1	0.3	0.2	0.3	0.2	0.2	0.4	0.3	0.3	0.2
Ar-Ge Destekleri Ödemeleri	0	0	0	0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Sertifikalı Tohum Kullanım Des.	0	0.5	0.5	1	1	0.8	0.9	0.6	0.9	0.9	1.6	1.4	1	1.4	1.1
Sertifikalı Fidan Kullanım Des.	0	0.4	0.5	0.8	0.5	0.4	0.4	0.3	0.4	0.5	0.3	0.2	0.2	0.2	0.1
Toprak Analizi Desteği	0	0	0	0.1	1.2	1.2	1.2	1.1	1.1	1.1	0.9	0	0.3	0.2	0.1
Organik Tarım Desteği	0	0	0	0.1	0.1	0.8	0.9	0.5	0.8	0.9	0.9	0.8	0.8	0.9	0
İyi Tarım Uygulamaları Desteği	0	0	0	0.1	0	0	0.1	0.2	0.2	0.3	0.6	1.1	0.6	0.9	0
Bakliyat Desteği Ödemeleri	0	0	0	1.3	0.4	0.4	0.2	0.8	0.7	0.6	0.6	0.7	0.5	0.7	1

Kaynak: Anonim (2021)

Türkiye’de tarımsal yapı AB ülkelerinden ve ABD gibi gelişmiş olan ülkelere önemli ölçüde farklıdır. Sahip olduğu ekolojik ve stratejik konumu nedeniyle avantajlı konumda olmasına rağmen üretim maliyetlerinin döviz kuruna bağlı olarak artış göstermesi nedeniyle tarımsal ürünlerin satışından elde edilen gelir, üretim maliyetlerinin sadece bir kısmını karşılamaktadır. Örneğin bir litre sütün ortalama çiftlik düzeyinde üretim maliyetleri 2020 yılında 2.53 TL/kg olurken, çiğ süt fiyatı 2.30 TL/kg olarak hesaplanmıştır (Anonim, 2020b). Bu nedenle de üreticilere süt prim desteği verilmektedir. Fakat verilen desteklemeler yeterli olmamakla birlikte Dünya Ticaret Örgütü (WTO) kurallarına göre desteklemelerin payının artırılması gerektiği söylenebilir (Semerci, 2019).

Görüldüğü üzere Türkiye tarım işletmelerinin yapısal, sosyal ve ekonomik özellikleri nedeniyle desteklenmelerin zorunluğu olduğu görülmekte olup üretim faaliyetlerinin sürdürülebilirliği ancak kamu desteklemeleriyle sağlanmaktadır (Topcu, 2008). Nitekim kalkınma sürecinde olan ülkelere tarım sektörüne müdahale etmeden bırakılması serbest piyasa ekonomisi kurallarına göre telafisi güç sorunlara neden olacaktır. Ayrıca salgın ve iklimsel faktörler gibi kontrolü sınırlı olan doğal felaketlere karşı ülkelerin kendi yeterliliklerinin sağlanmasında da desteklemelerin önemli bir payı vardır. Fakat Türkiye’de uygulanan kamu destekleme programları niceliksel olarak büyümesine rağmen tarım sektörünün hedeflerine ulaşmasında yeterli görülmemektedir (Özkaya ve ark., 2010). Nitekim bazı ürünlerde girdi-fiyat pariteleri dikkate alınmadan prim ve destekleme ödemeleri yapılırken, bazı ürünlerde ise ekolojik ve doğal kaynaklar dikkate alınmadan desteklemeler yapılmıştır. Bu nedenle de bölgesel farklılıklar ortaya çıkmış olup ürünlere göre arz ve talep açığı meydana gelmiştir. Bu durum Türkiye’de uygulanan kamu desteklemelerinin tarım işletmelerini sürdürülebilir gelir hedefine ulaştırılamamış ve sonucunda da tarımsal ürün fiyatlarının genel fiyat seviyesinin altında kalmasına neden olmuştur. Bu yönü ile uygulanan destekleme politikaları sosyal ve ekonomik amacına ulaşamamış zamanla işletmelerin satın alma gücünün azalmasına neden olmuştur.

Türkiye’de bugüne kadar tarımsal desteklemelerin etki analizleri sınırlı sayıda araştırılmıştır. Erdal ve Erdal (2008) tarafından yapılan çalışmada prim ödemelerinin Pamuk, Ayçiçeği, Soya, Kanola, Mısır ve Aspir arzı üzerinde, Uzmay (2009) 1990-2006 dönemi itibarıyla pamuk fark ödeme ve desteklemelerinin pamuk arzı üzerinde artışa neden olduğunu, Aktaş ve ark. (2015) pazar fiyat ve girdi desteğinin tarımsal çıktıyı artırdığı, Işık ve Bilgin (2016) en etkili desteğin pazar fiyat desteği olduğunu,

Yavuz ve ark. (2016) buğday, dane mısır ve çeltik üreticilerinin en çok pazar fiyat desteğini tercih ettikleri, Özudoğru ve Miran (2015) fark ödemesi destekleri ve diğer alternatif destekleme yöntemlerinin pamuk arz üzerindeki artıcı etkisini olduğunu, Yıldız (2017) tarımsal desteklemeleri ile tarımsal üretim arasında karşılıklı ilişki bulunduğunu ve Yılmaz ve Çobanoğlu (2017) ise tarımsal üretim değeri üzerinde en etkili desteklerin pazar fiyatı, girdi desteği ve pazarlama desteği olduğunu ifade etmektedir. Ürün bazlı veya genel olarak desteklemelerin etkisi incelenmiş olmasına rağmen Türkiye geneli veya kurumlar itibariyle desteklemelerin etki analizlerinin yapılmadığı Sayıştay raporlarıyla da ifade edilmektedir (Anonim, 2015). Bu durum III. Tarım Şurası raporu kapsamında da tartışılmış ve raporda 1991-2018 yılları arasında bitkisel üretime verilen destekler zaman serisi yöntemleri kullanılarak analiz edilmiştir (Çizelge 7). Buna göre desteklemelerin etkisi kısa ve uzun döneme göre değişmekle birlikte ürünlere göre de farklılık göstermektedir. Buna göre doğrudan gelir desteğinin kısa dönemde de uzun dönemde de etkisinin sınırlı olduğu desteklemeler içerisinde en yüksek etkinin fark ödemelerine ait olduğu görülmektedir. Fakat yapılan bu tahminler öngöründen ibaret olup ürünlerin elastikiyetlerinin, arz ve talep yapılarının, maliyetlerinin ve fiyatlarının bilinerek daha detaylı incelemelerin yapılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Çizelge 7. Bitkisel üretime verilen belli başlı desteklerin etkisi

	Kısa Dönem Etkisi					Uzun Dönem Etkisi				
	DGD	MGD	FARK	Rakip Ürün Fiyatı	Kendi Fiyat	DGD	MGD	FARK	Rakip Ürün Fiyatı	Kendi Fiyat
Arpa	O	Y	Y	Y	O	O	O	O	Y	O
Buğday	B	B	B	B	B	B	B	O	O	O
Mısır	O	B	B	B	B	B	B	O	O	O
Ayçiçeği	Y	B	Y	Y	Y	B	B	O	O	B
Pamuk	Y	Y	Y	Y	Y	O	Y	O	Y	Y
Çeltik	B	B	B	B	B	B	Y	B	B	O
Fındık	B	O	B	B	O	B	Y	B	B	O
Soğan	O	B	B	O	B	O	O	B	O	B
Patates	B	B	B	B	O	B	B	B	O	O
K. Fasulye	O	Y	O	Y	B	O	Y	O	Y	B
Nohut	B	B	Y	B	Y	B	O	Y	Y	O
Mercimek	Y	B	Y	Y	B	B	O	O	O	B
B	Etkisi tespit edilemedi									
O	Orta düzey etkiye sahip									
Y	Yüksek düzeyde etkiye sahip									

Kaynak: Anonim (2019)

SONUÇ

Bugüne kadar birçok çalışmada tarımsal desteklemelerin üretim üzerindeki etkisi, yeterliliği ve üreticilerin desteklemelere yönelik tutumları incelenmiştir. Fakat bu çalışma kapsamında desteklemelerin piyasalar üzerindeki etkisi vurgulanmaktadır. Bugüne kadar tarıma yönelik desteklemeler kısa vadede üretim üzerinde olumlu etki yapmasına rağmen uzun vadede sürdürülebilir bir tarımsal üretim için yeterli olmadığı, piyasalar üzerinde bozucu bir etkiye sahip olduğu ifade edilmiştir. Tarımsal desteklemelerin tarımsal üretimi ve piyasaları yönlendirici bir faktör olarak tekrardan gözden geçirilmesi, üretkenliği artırıcı, verimlilik sağlayıcı ve işletmelerin sürdürülebilirliğini sağlayacak programlar geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Tarımda yeni destekleme programlarının geliştirilmesine yönelik olarak öncelikle yapılması gerekenler aşağıda sıralanmış olup bu konularda gerekli düzenlemelerin yapılmasıyla tarımsal üretimde etkinlik sağlanabilir, rekabet düzeyi artırılabilir ve tarımsal katma değer artışı sağlanabilecektir. Bu öneriler;

1. İklimsel ve doğal faktörler göz önünde bulundurularak gıda güvencesi ile güvenliğini sağlayıcı bölgesel farklılıkları azaltmaya yönelik ürünlere destek verilmesi
2. Bölgesel farklılığı azaltmaya yönelik bölgelere göre rekabet üstünlüğü sağlayan ürünlere yönelik daha etkin ve verimli bir üretim için destekleme programlarının hazırlanması
3. Desteklemelerin kalkınma planlarına yönelik olarak hazırlanarak uzun vadeli destekleme programlarının oluşturulması
4. Mevcut destekleme politikalarının ürünlere ve işletme tipolojilerine göre etki analizlerinin yapılarak ihtiyaca göre desteklemelerin verilmesi
5. Desteklemelerin çiftçi örgütleri üzerinden verilerek örgüt bilincinin oluşturulması
6. Katma değeri yüksek ve ihracata yönelik üretim yapan işletmelere yönelik ek destekleme programlarının açılması
7. Arz açığı olan ürünlerde talebin canlanmasına yönelik tüketici teşvik politikalarının uygulanması
8. Verilen kamu desteklemelerinin (Bakanlık, Belediye, Kooperatif, TKDK, Kalkınma Ajansları, Ziraat Bankası vb.) izlenebilirliğinin sağlanması ve etkinliğinin ölçülmesi
9. Tarımsal desteklemeleri izleme ve değerlendirme sisteminin oluşturulması
10. Bölgesel tarımsal desteklemeleri belirlemede üst örgütlenmenin oluşturulması
11. Genç çiftçilere ve kadınlara yönelik ek desteklemelerin artırılması olarak sıralanabilmektedir.

Çıkar Çatışması

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederler

Yazar Katkısı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan ederler.

KAYNAKLAR

- Ağırbaş NC, Sapmaz K, Koç A, 2017. Eskişehir ilinde yem bitkileri ekiliş alanı ve üretim miktarı üzerine tarımsal desteklemelerin etkisi, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 48 (1): 65-72.
- Aktaş E, Altıok M, Songur M, 2015. Farklı Ülkelerdeki Tarımsal Destekleme Politikalarının Tarımsal Üretim Üzerine Etkisinin Karşılaştırmalı Analizi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15 (4): 55-74.
- Allanson P, 2006. The redistributive effects of agricultural policy on Scottish farm incomes, Journal of Agricultural Economics, 57 (1): 117-128.
- Anonim, 2015. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı 2014 Yılı Sayıştay Denetim Raporu, https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/62643830/files/raporlar/kid/2014/Genel_B%C3%BCt%C3%A7e_Kapsam%C4%B1ndaki_%20Kamu_%C4%B0dareleri/GIDA%20TARIM%20VE%20HAYVANCILIK%20BAKANLI%C4%9EI.pdf: [20.01.2021].
- Anonim, 2019. Tarımsal Destekleme Politikaları Grubu Çalışma Belgesi, 3. Tarım Şurası, 32, https://cdniys.tarimorman.gov.tr/api/File/GetFile/330/Sayfa/1416/1778/DosyaGaleri/14._tarimsal_destekleme_politikalari.pdf:
- Anonim, 2020a. Ülkelerin Tarımsal Desteklemeleri, <https://data.oecd.org/agrpolicy/agricultural-support.htm>: [19.12.2020].
- Anonim, 2020b. Süt Üretim Maliyeti ve Süt Fiyatları, <https://ulusalsutkonseyi.org.tr/wp-content/uploads/kasim2020-maliyet.pdf>: [28.12.2020].
- Anonim, 2021. Merkezi Yönetim Bütçesi Denge Finansmanı, <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri>: [12.02.2021].
- Demirdöğen A, Olhan E, Chavas J-P, 2016. Food vs. fiber: An analysis of agricultural support policy in Turkey, Food policy, 61: 1-8.
- Erdal G, Erdal H, 2008. Türkiye’de Tarımsal Desteklemeler Kapsamında Prim Sistemi Uygulamalarının Etkileri, GOÜ. Ziraat Fakültesi Dergisi, 25 (1): 41-51.

- Erdal G, Erdal H, Gürkan M, 2013. Türkiye’de uygulanan tarımsal desteklerin üretici açısından değerlendirilmesi (Kahramanmaraş ili örneği), *International Journal of Social and Economic Sciences*, 3 (2): 92-98.
- Hennessy DA, 1998. The production effects of agricultural income support policies under uncertainty, *American Journal of Agricultural Economics*, 80 (1): 46-57.
- Işık HB, Bilgin O, 2016. The Effects of Agricultural Support Policies on Agricultural Production: The Case of Turkey, *RSEP International Conferences on Social Issues and Economic Studies, 2nd Multidisciplinary Conference Madrid SPAIN 2-4 November*, 111-119.
- Kandemir O, 2011. Tarımsal destekleme politikalarının kırsal kalkınmaya etkisi, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3 (1): 103-113.
- Keskin G, Kaplan G, Başaran H, 2017. Türkiye’de aile çiftçiliği, işgücü üretkenliği ve sürdürülebilirlik, *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 21 (2): 209-218.
- Özkaya T, Günaydın G, Bozoğlu M, Olhan E, Sayın C, 2010. Tarım Politikaları ve Tarımsal Yapıdaki Değişimler, *Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi*: 11-15.
- Özüdoğru T, Miran B, 2015. Türkiye’de farklı destekleme politikalarının pamuk arzı üzerine etkileri, *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2): 9-19.
- Sema Ezgi Y, Sibel T, Arif S, 2020. Türkiye’de 2000-2020 Döneminde Tarımsal Destekleme Politikalarının Gelişiminin İncelenmesi, *Lapseki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi*, 1 (2): 36-46.
- Semerci A, 2019. Türkiye’de Tarımsal Destekleme Uygulamaları, *ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 7 (1): 181-186.
- Songur M, 2015. Farklı ülkelerdeki tarımsal destekleme politikalarının tarımsal üretim üzerine etkisinin karşılaştırmalı analizi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (4): 55-74.
- Şaşmaz MÜ, Öznur Ö, 2019. Tarım sektörüne sağlanan mali teşviklerin tarım sektörü gelişimi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (61): 50-65.
- Topcu Y, 2008. Çiftçilerin tarımsal destekleme politikalarından faydalanma istekliliğinde etkili faktörlerin analizi: Erzurum ili örneği, *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 21 (2): 205-212.
- TÜİK, 2016. Türkiye Tarımsal İşletme Yapı Anketi, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24869>: [14.06.2018].
- TÜİK, 2019. Bitkisel Üretim İstatistikleri, Ankara, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=104&locale=tr>: [30.09.2020].
- Uzmay A, 2009. Türkiye’de Pamukta Uygulanabilir Destekleme Araçlarından Destekleme Alımı ve Fark Ödeme Sisteminin Refah Etkileri: Kısmi Denge Analizi, *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 46 (1): 53-62.
- Yavuz G, Miran B, Gürer BB, Yüksel NY, Demir A, 2016. Buğday, Dane Mısır ve Çeltik Üretiminde Fark Ödemesi Desteklerinin Etkisi, *Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (TEPGE) Yayın*, 168,
- Yener A, 2017. Konya ilinde süt sığırcılığı yapan aile işletmelerinde yeniliklerin benimsenmesi ve yayılmasına etki eden faktörler. *Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü*,
- Yıldız F, 2017. Türkiye’de Merkezi Yönetim Bütçesinden Yapılan Tarımsal Destekleme Ödemelerinin Tarımsal Üretim Üzerindeki Etkisi: 2006-2016 Dönemi, *Sayıştay Dergisi* (104): 45-63.
- Yılmaz Hİ, Çobanoğlu F, 2017. Türkiye’de Tarım Sektörünü Desteklemeye Yönelik Sağlanan Çeşitli Araçların Tarımsal Üretim Değeri Üzerine Etkilerinin Analizi, *Turkish Journal of Agricultural Economics*, 23 (2): 145-155.